

Георгина Б. Шиповац¹

ФОНЕТСКО-ФОНОЛОШКЕ ОСОБИНЕ БОСАНСКЕ ЉЕКАРУШЕ (ПОМОЧА ОД СВАКЕ БОЛЕСТИ КОИ ИМА) ИЗ XVIII ВИЈЕКА

Апстракт: У овом раду анализиране су фонетске особине Босанске љекаруше (Помоча од сваке болести кои има) из друге половине XVIII вијека. Љекаруша је дјело непознатог аутора, а пронађена је у Босни, по чему је и добила своје географски мотивисано име. Данас се чува у Српској академији наука и уметности у Београду (Етнографска збирка 236-1-6). С обзиром на то да је непознат аутор и његово поријекло, као и да не знамо тачно мјесто настанка љекаруше, тешко је на основу структуре ексцерпираних грађе одредити говорни тип који налазимо у њој. Фонетске одлике Босанске љекаруше карактеристичне су прије свега за српски народни језик. Осим тога, поједине фонетске одлике припадају рускословенском језику.

Кључне ријечи: Босанска љекаруша, фонетске одлике, народни језик, рефлексивата, рускословенске фонетске црте.

1. Увод²

Захваљујући преводима познатих медицинских списа током средњег вијека у српску средину преношена су знања из медицине из различитих научних кругова. Тако је српска средњовјековна медицинска пракса била заснована на двијема основама – византијској и западноевропској (Katić, 1990:pp.10–16, 26, 29), а преко ове посљедње и на медицинским достигнућима античког свијета (Војанin, 2012:p.12). О томе најбоље свједочи хиландарски рукопис № 517 из

¹ Ауторка је студент мастер студија на Филолошком факултету у Бањој Луци. Имејл адреса: georgina.sipovac@student.ff.unibl.org

² Рад је настао на основу дипломског рада под називом *О језику Босанске љекаруше (Помоча од сваке болести кои има) из XVIII в.*, написаног под менторством проф. др Зорнице Никитовић и одбрањеног у септембру 2025. године на Филолошком факултету Универзитета у Бањој Луци.

XVI вијека, познат као *Хиландарски медицински кодекс*. Овај рукопис састављен је од разних преписа средњовјековних трактата из области медицине који преносе достигнућа познатих медицинских школа тога времена – Салерна и Монпеља. Он представља основни извор за проучавање различитих области медицине у средњем вијеку, а велики допринос даје проучавању фитотерапије и фармакологије (Војанин, 2012:p.9).

Биље је било саставни дио средњовјековне медицинске праксе, а у *Хиландарском медицинском кодексу* налазе се различити фармакотерапијски текстови поменуте салерно-монпељеске школе (Војанин, 2012:p.16). Биље је, дакле, било кориштено за лијечење најразличитијих болести, а нарочито се користило у оквиру хуморалне теорије, тј. теорије о тјелесним соковима Хипократа и Галена (Siraisi, 1990:p.104–106). Ова теорија, према којој је болест била поремећај равнотеже тјелесних сокова, у српској средини била је позната не само из Хиландарског медицинског кодекса, из списка немедицинског садржаја (као што је *Шестоднев*) већ и из љекаруша (Војанин, 2012:p.17).

1. 1. Како се, гледано из савремене перспективе, о почецима медицине код Срба може говорити тек од XVIII вијека (Katić, 1958), у народу су били познати различити зборници медицинских састава, познатији као *љекаруше*. Њихова употреба није замрла ни након развоја модерне медицине, већ је постала дио свакодневне праксе народног лијечења. Бројност преписа указује на њихову широку примјену у љекарској пракси и чини их, у неку руку, значајнијим у односу на трактате из хиландарског рукописа. 'Практична вредност лекаруша препознаје се такође како у рецептима за справљање различитих лекова и мелема тако и у увођењу низа вербалних лекова представљених у виду молитве, бајалице или амајлије, откривајући нам разноврсност средњовековне праксе лечења' (Војанин, 2012:p.18). Љекаруше су, осим тога, и значајни документи за проучавање историје здравствене културе, јер се у њима огледају и 'slojevi zakona umnog razvitka, od magijske do naučne medicine' (Romano, 1973:p.6).

Љекаруше представљају преводе народних византијских кодекса – јатрософија. На основу самог назива ових списа видљиво је њихово византијско поријекло. Један такав рукопис – *Јатрософија о свакој вешти* (натрософија о всакон вѣщи) из посљедње четвртине XIV вијека налази се и на Хиландару, као и најстарија сачувана збирка рецепата за лијечење међу Србима – *Ходошки зборник* (из 1309. године). 'У рукописном наслеђу Југоисточне Европе далеко највећи број лекаруша сачувао се после 1500. године, све до дубоко у XIX век. Бројност преписа указује на њихов практичан значај у лекарској пракси, коју можемо сматрати за средњовековну' (Војанин, 2012:p.20). С обзиром на то

да се лијечењем нису бавили само људи школовани за то, љекарушама су се користиле и жене, бербери, па и свештеници – како православни тако и католички (најпознатији су фрањевци). Осим тога, љекаруше су се преписивале и састављале те преносиле с кољена на кољено као анонимни списи, а многи ни данас нису свјесни да код себе имају рукопис од таквог значаја (Romano, 1973:p.7).

1. 2. У првој половини XX вијека појавио се одређени број научника, углавном из области медицине и филологије, који је показао веће интересовање за љекаруше. Међутим, први велики подухват објављивања великог броја љекаруша учинио је др Јаша Романо у својој *Југословенској библиографији лекаруша и народних медицинских рукописа*. Ова библиографија садржи 415 љекаруша и других народних медицинских рукописа. За све њих дати су подаци о мјесту и времену постанка, њихови називи, врста (хумана или ветеринарска), мјесто гдје се рукопис налази и сл. За сваки рукопис дат је опис и састав текста, са одређеним језичким примједбама.

Међу овим рукописима налази се и *Помоча од сваке болести кои има* или *Босанска љекаруша*. Овај рукопис³ чува се у Српској академији наука и уметности у Београду (Етнографска збирка 236-1-6). Није познато ко је састављач, али се зна да га је Владимир Трифковић пронашао у Босни, по чему је и добио своје географски мотивисано име. Љекаруша је хумана и ветеринарска, а садржи рецепте за лијечење 47 разних обољења људи и једног обољења домаће стоке. За лијечење неких обољења дато је по неколико рецепата, па тако она садржи укупно 94 рецепта, укључујући и оне у којима се могу уочити компоненте магијског карактера.

Како у рукопису није наведена година настанка, Јаша Романо пише да је на основу писма и језика закључено како је рукопис, вјероватно, настао у другој половини 18. вијека. Љекаруша има 30 страна и написана је на народном језику, 'ćirilicom uz primese staroslovenske azbuke, štokavskim narečjem s mešavinom ikavštine i ijekavštine' (Romano, 1973:p.34). Због овога се претпоставља да је текст записао православни свештеник 'koji je govorio ijekavštinom, ali je pri pisanju kao izvor koristio neku stariju bosansku ljekarušu pisanu ikavštinom' (в. Romano, 1973:p.34).

³ За ово истраживање, поред снимака оригиналног текста, користили смо и рашчитану верзију настау као резултат регионалног научноистраживачког пројекта *Српске лекаруше 18. и 19. века (Јужна Угарска, Херцеговина и Босна)*, којим су руководиле академик Јасмина Грковић-Мејдјор и проф. др Зорица Никитовић, а који је реализован током 2022. године. Рукопис *Босанске љекаруше* рашчитала је сарадник на пројекту, тада студент четврте године на Студијском програму српског језика и књижевности, Анастасија Марић.

Будући да то до сада није урађено⁴, циљ овог истраживања јесте да се опишу фонетске особине наведене љекаруше.

Фонетске и граматичке црте у преддуковској епоси варирале су од писца до писца, па је уобичајено да се и код истог писца у оквиру истог дјела срећу различита фонетска, морфолошка или творбена рјешења (Milanović, 2010:р.97). Пошто се Љекаруша датира у XVIII вијек, када није постојао кодификовани језик, на плану фонетике очекује се нестабилан и неуједначен систем који је карактеристичан за старосрпски језик тог периода, уз преовладавање одлика народног језика.

Ова анализа представља прилог истраживању споменика исписаних народним језиком са територије историјске Босне и Херцеговине.

2. Фонетске особине

2. 1. Вокализација полугласника

2.1.1. У Љекаруши је потврђено само дебело јер које представља писарски манир и нема гласовну вриједност. На мјесту прасловенских јаких полугласника долази рефлекс /а/, карактеристичан за већину српских народних говора (*за данъ* (1, 1), *пасъ* (11, 30) и сл.).

а) Када су у питању приједлози и префикси, закључујемо да се срећу оба облика приједлога *съ-, забиљежена графемама <с> и <са>. Прва варијанта користи се испред самогласника: *с оцтомъ* (29, 93) и *с њле(м)* (21, 68) и сугласника: *с виномъ* (13, 35), *с водомъ* (14, 40), *с новомъ жвчи* (22, 71), *с мѡжемъ* (23, 75), *с номъ* (24, 79). У једном примјеру је испред звучног сугласника /д/ забиљежен алофон /з/ умјесто /с/: *здобримъ ѡцтомъ* (1, 1). Испред струјних сугласника користи се варијанта /са/, осим у неким изузецима. Приједлог /са/ потврђен је испред ријечи које почињу самогласницима /с/ и /ж/: *са соли* (1, 1), *са собомъ* (24, 77), *са женом* (25, 80; 27, 87), али се среће и примјер (с) *житким ѡцтомъ* (3, 6). Префикс *съ- јавља се у облицима /с-/: *смиешаи* (3, 6), *стопивъ* (3, 7), *стари (га како прахъ)* (5, 12), *сраслога* (24, 77) и /са-/: *сатари* (9, 23) и *састати* (25, 80).

б) Приједлог *къ- забиљежен је само у једном примјеру: *к нои* (1, 1), док приједлог /ка/ није кориштен.

⁴Босанску љекарушу истраживала је проф. др Исидора Бјелаковић. Она је са лексичког аспекта поредила терминологију из области медицине (посматране у најширем смислу) из три рукописне љекаруше настале у Босни током XVIII и XIX вијека са љекарушама насталим на територији Јужне Угарске (в. Bjelaković, 2018).

в) Префикс *јъз- потврђен је у облицима /иза-/ и /из-/ . У примјерима гдје коријен почиње фонемом /ж/ или /ш/, кориштен је облик /иза-/: *изаждї* (4, 10), *изажети* (19, 57), *изаила* (30, 94), а испред осталих сугласника облик /из-/: *изведи* (15, 43), *избиа* (22, 72), *извади* (23, 75). Аломорф овог префикса /ис-/ илуструју примјери: *иствци* (1, 1), *иствци* (7, 17), *истопи* (15, 42), *ископаи* (16, 45), гдје се не среће /а/ на крају префикса.

г) За разлику од других текстова из овог периода (Младеновић, 1964:р.53; Јовић, 2017:рр.42–43), у тексту *Босанске љекаруше* потврђени су само облици приједлога *въ- и префикса *въ- и *въз- у духу народног језика: 8 *винъ* (2, 3), 8 *води* (7, 14); 8*хвати* (27, 87), 8*ми* (1, 1; 3, 6) и сл.

2. 2. Рефлекси јата

Графема <ѣ> није дио словног система *Босанске љекаруше*. На мјесту етимолошког јата јављају се (и)јекавски и икавски рефлекси и у основи ријечи и у флексији, док је екавски рефлекс потврђен само у основи. У првом случају рефлекс јата биљежен је графемском секвенцом <ие> и графемом <е>, док је у другом случају биљежен графемом <и>. У неколико примјера потврђен је екавски рефлекс кратког јата биљежен графемом <е>.

2. 2. 1. Рефлекси дугог јата

2. 2. 1. 1. Ијекавски рефлекс дугог јата посвједочен је у сљедећим позицијама: а) у основи и б) у наставцима.

а) [/ĕ/ ≡ <ие>] *приесну* (1, 1), *примиешаи* (1, 1), *смиешаиѣ* (1, 1), *тиестовѣ* (1, 1), *биеломѣ* (3, 7), *млеика* (4, 10), *приешка* (5, 11), *биесна* (5, 12), *миешаи* (7, 18), *млеику* (8, 20), *циело* (17, 49), *млеико* (17, 50), *лиек* (18, 54), *биеле* (27, 86), *лиечити се* (30, 94) и др.;

[/ĕ/ ≡ <е>] *стенам* (3, 6), *корена* (3, 7)⁵, *млека* (4, 10; 12, 33), *коренѣ* (14, 39);

За означавање ијекавског рефлекса дугог јата у основи ријечи користи се и графемска секвенца <ие> и графема <е>, која је употребљена у свега три примјера за биљежење групе /ије/. С обзиром на то да се ови облици не разликују по квантитету јата и да се неке ријечи биљеже и графемском секвенцом

⁵ У *Старословенском рјечнику (по рукописима из X и XI вијека)* старословенски облик за ријеч *коријен* је *коренѣ* (ген. *коренѣ*), а прасловенски *коѣнѣ*, из чега видимо да графема јат није била дио словног састава ове ријечи и да је у питању етимолошко /е/ (Ceytlin, 1994:р.291), тј. да је ријеч о псеудојатизму.

<ие> и графемом <е> (*млека* (4, 10) / *млека* (4, 10)), може се закључити да графема <е> има у наведеним облицима исту гласовну вриједност као и графемски низ <ие>, те да се овим ортографским рјешењима означава ијекавски рефлекс дугог јата.

б) [/ĕ/ ≡ <ие> И јд. тврде замјеничко-придјевске промјене] *црвениемъ* (2, 1), *биелиемъ* (13, 35), *неварением* (18, 52);

[/ĕ/ ≡ <ие> А дв. тврде замјеничке деклинације женског рода] *две капли* (25, 81).

2. 2. 1. 2. Икавски рефлекс дугог јата посвједочен је у основи ријечи (а) и у наставцима (б).

а) [/ĕ/ ≡ <и>] *полипивши* (9, 23), *тистомъ* (9, 23), *наливаи* (19, 55), *млика* (20, 60), *бисан* (21, 67);

б) [/ĕ/ ≡ <и> И јд. тврде замјеничко-придјевске промјене] *добримъ* (1, 1), *тим* (9, 23), *свимъ* (14, 38), *ѡним* (16, 44), *ѡнимъ* (18, 53);

[/ĕ/ ≡ <и> Г мн. тврде замјеничко-придјевске промјене] *колиновихъ* (18, 51), *неколикихъ* (28, 90), *зовови* (16, 45);

[/ĕ/ ≡ <и> А дв. тврде замјеничке деклинације женског рода] *две чести* (1, 1).

2. 2. 1. 3. Могуће је да је у сљедећим примјерима потврђен екавски рефлекс дугог јата: 8 *стенам* (3, 6) и *раздреши* (15, 41). Међутим, не можемо одбацити могућност да је аутор рукописа у овим примјерима писао графему <е> да би означио ијекавски рефлекс јата.

2. 2. 2. Рефлекси кратког јата

2. 2. 2. 1. Рефлекс кратког јата /je/ биљежен је графемом <е>. С обзиром на то да се и у другим примјерима графема <е> користи за биљежење групе /je/, уобичајено је да се тако биљежи и рефлекс кратког јата⁶. Потврђени су примјери у основи ријечи (а) и у наставцима (б).

(а) [/ĕ/ ≡ <е>] *лекариа* (3, 6), *трпети* (4, 8), *детичаѡ* (4, 10), *осенѡ* (5, 11), *лекарие* (5, 12), *примесе* (6, 13), *отечѡ* (6, 13), *беланца* (7, 17), *деца* (13, 35), *слезѡ* (13, 36), *детичѡ* (14, 39), *девоиѡ* (14, 39), *човек* (16, 45);

⁶ Исти начин биљежења рефлекса кратког јата потврђен је у средњовјековним исправама, на примјер код дијака Ивана у повељама средњовјековне властеле Павловића (1397–1454), док је, као и у овом рукопису, рефлекс дугог јата биљежен графемском секвенцом <ие>. Претпоставља се да је у говору дијака Ивана постојала фонолошка разлика између континуанта дугог и кратког јата (Pavlović, 2018:pp.36–37).

[/ě/ ≡ <je>] *вјерујеш* (12, 33);

[/ě/ ≡ <a>] *ωраωва* (5, 11), *ωраωхове* (10, 27);

б) [/ě/ ≡ <e> у Λ мн. именице средњег рода *pluralia tantum*] у *прсах* (20, 60).

2. 2. 2. Икавска рефлексација кратког јата забиљежена је у сљедећим случајевима: а) у форми прилога: *посли* (16, 45), *ди* (4, 8);

б) у дативу јединице именица на -а: *жени* (13, 35; 23, 74; 24, 79), *богородици* (30, 94); в) у локативу јединице именица на -а: *на зими* (3, 7), *8 слами* (6, 13), *8 води* (6, 14; 12, 33; 18, 51; 20, 61), у *мврици* (17, 50); г) испред о насталог од л: *диω* (7, 15).

2. 2. 2. 3. У појединим примјерима уочено је „неутрализовано јат” иза групе сугласника у којој је посљедњи /р/ (Rešikan et al., 1994:p.126). У таквим примјерима графема <e> има гласовну вриједност /e/: а) у основи ријечи: *крепости* (14, 39), *до времена* (22, 72); б) код префикса *пред-*: *преднега* (23, 74).

Екавски рефлекс јата уочен је и тамо гдје је дошло до неутрализације префикса *не-* у неодређеним замјеничким ријечима (умјесто архаичног *ње-*): *неколико* (3, 7), *неколикихъ* (28, 90).

2.3. Вокално /р/

У текстовима из овог периода постоје бројни примјери са руским рефлексима вокалног /р/, јер се потискивање ових облика на рачун оних са српским рефлексима скоро у потпуности дешава тек у XIX вијеку (в. Milanović, 2010:p.96). Мада је потврђен и један руски рефлекс: *терпети* (12, 33), у овом тексту преовладавају облици вокалног /р/ са српским фонетизмом:

наитрво (1, 1), *црвениемъ* (2, 2), *зрно* (2, 2), *крвъ* (3, 5), *крсти* (4, 8), *трпети* (4, 8), *(з)грчиле* (4, 9), *црнога* (5, 11), *прсїю* (5, 11), *жрванъ* (5, 12), *срца* (8, 20), *кртицъ* (10, 26), *врх* (13, 37).

У ријечи *тврѣдъ* (28, 90) /e/ је руски рефлекс вокализованог јаког полугласника у групи **тъгт*. У јужнословенској групи језика у групама **тъгт*, **тълт*, **тъгт*, **тълт* јерови су се изгубили и на тај начин добијено је чисто вокално /р/ и /л/ (Bošković, 1990:pp.51–53).

Код примјера *дерво* (12, 33) и *сме(р)чеве* (4, 8) није дошло до метатезе ликова у групи **tert*.

2. 4. Судбина финалног /-л/

Пред крај XIV вијека сугласничко /-л/ на крају слога и на крају ријечи у новоштокавским говорима почиње прелазити у /-о/ (Belić, 2006:p.74). У тексту анализираних љекаруше финално /-л/ нигдје није потврђено, већ је у свим примјерима дало /-о/:

- а) код именица у номинативу једнине: *диш* (7, 15), *ижегаш* (9, 24), *заш* (15, 41) и
- б) код радног глаголског придјева у мушком роду у једнини: *оздравиш* (2, 2), *отргаш* (13, 37), *имаш* (29, 93), *накзпиш* (30, 94), *давао* (2, 2) и *зрастао* (13, 37).

2. 5. Остале појаве у вези са вокалима

а) покретни вокал /е/:

- код везника *тере* (6, 13; 10, 27; 11, 31; 11, 32 и др.), поред примјера без вокала /е/: *тер* (3, 7; 15, 43; 16, 44 и др.) и *терѝ* (4, 10; 5, 12);
- код прилога/ријечце *ице* (30, 94) и *оце* (13, 36), поред: *иц* (29, 93);

б) колебање између вокала /у/ и /о/: (*у*) *јутро* (5, 11), поред *јутрѝ* и *веч(ер)* (7, 15), *јутрѝ* (11, 32), (15, 42); *свиши* (10, 27) умјесто *осуши*; *убоде* (28, 89) умјесто *убоде*;

в) употреба /и/ умјесто /а/ код архаичнијег облика прилога *дост* (23, 74) умјесто *доста*;

г) одступање од сажимања вокала у одричном облику глагола *имати* у трећем лицу једнине: *неима* (14, 39; 15, 41; 23, 75), а у два примјера се пише растављено: *не има* (23, 74; 23, 75).

д) прелазак **љ* у /у/ на почетку ријечи: *љчена семена* (18, 54).

ђ) елизија⁷ вокала /о/ у писању замјеница *који* и *што* и замјеничких прилога *гдје* и *како* са замјеницом *оно*: *коино* (5, 12; 22, 70), *котано* (4, 8; 13, 37; 27, 85), *коено* (24, 77), *цоно* (3, 6; 24, 78; 29, 93), *каконо* (1, 1; 4, 8; 6, 13; 6, 14; 12, 33; 20, 63; 28, 90), *гдено* (30, 94).

⁷ Иако се под елизијом најчешће сматра губљење првог вокала када се они нађу један до другог, Н. Рамић, у вези с уклањањем хијата, под елизијом разматра и губљење другог вокала (Ramić, 1999:p.40).

2. 6. Сугласник /х/

Сугласник /х/ у већини српских народних говора постаје нестабилан од краја XVI до средине XVIII вијека (Belić, 2006:p.96). У овој љекаруши употреба фонеме /х/ уочена је у свим позицијама у ријечи, али уз одређена колебања.

У иницијалној позицији фонема /х/ среће се у сљедећим примјерима: *хоче* (6, 14; 8, 19; 12, 33; 12, 34; 24, 79; 28, 90), *хаптовине* (20, 62). Одсуство фонеме /х/ уочено је само у сљедећим примјерима: *оче* (16, 45) и *оче* (24, 78).

У медијалној позицији ова фонема среће се чешће него у осталим позицијама и то у сљедећим примјерима: *задѡхе* (5, 11; 8, 22), *доходи* (5, 12), *сѡхе* (8, 22), *ѡхвати* (9, 23), *ѡраѡхове* (10, 27), *михирѡ* (11, 31), *сѡха* (14, 39), *сѡхве* (14, 40), *малахна* (17, 50), *гљѡхоче* (23, 76), *дѡхана* (26, 84), *грахово* (26, 84), *закѡѡха(ј)* (28, 90). У овој позицији фонема /х/ није биљежена у сљедећим примјерима: *ѡраѡва* (5, 11), *меирѡ* (14, 40), *праѡм* (16, 44), *ѡити* (23, 75; 24, 77). У свим наведеним примјерима фонема /х/ се губи између два вокала. Иако у примјеру *ѡраѡва* (5, 11) није забиљежена, само неколико редова касније она се биљежи: *ѡраѡхове* (10, 27)⁸. Ријеч *праѡм* (16, 44) налази се у истој реченици као и ријеч *праѡѡ* (16, 44), али се /х/ у овом примјеру чува. Ипак, као што се види из наведених примјера, у већем броју случајева фонема /х/ чува се у медијалној позицији.

У финалној позицији фонема /х/ посвједочена је у сљедећим примјерима: *врѡх* (13, 37), *гљѡх* (19, 55), *ѡ прсѡх* (20, 60), *гљѡх* (23, 76). С обзиром на то да графема <ѡ> нема гласовну вриједност у другој половини 18. вијека и да представља писарски манир, и за сљедеће примјере можемо рећи да чувају фонему /х/ у финалној позицији: *рѡѡѡѡѡ* (4, 9), *ноѡѡѡѡѡ* (4, 9), *праѡѡѡ* (5, 12; 12, 33; 16, 44), *колиновихѡѡ* (18, 51), *ноѡѡѡѡѡ* (27, 85), *трѡѡѡѡѡ* (28, 89), *неколикихѡѡ* (28, 90). Једини примјер у коме се фонема /х/ губи је *зовови* (16, 45).

За поједине говоре уобичајено је да се на мјесту фонеме /х/ након њеног губљења појављује нека друга фонема (нпр. /в/, /ј/, /г/, /к/ и сл.)⁹. Најчешће се то дешавало у медијалној позицији, гдје се након губљења ове фонеме стварао хијат, али је посвједочено и у иницијалној и финалној позицији. Међутим, у тексту *Босанске љекаруше* нису забиљежени такви примјери. Једини примјер у којем је могућ покушај замјене другом фонемом јесте ријеч *сѡхве* (14, 40).

⁸ Иста нестабилност фонеме /х/ уочена је и у *Тештеру хаѡи Гавра* (1684–1751) (Bjelaković, 2021:p.388), а у сличним позицијама /х/ се угуби и у путопису *Поклоњеније гробу Господњу* (Jović, 2017:p.51).

⁹ Замјена /х/ са /к/ и /ф/ потврђена је у дјелима Јована Рајића (Mladenović, 1964:p.77). Замјена /х/ са /в/, /ј/ и /ф/ потврђена је у штампаним дјелима Павла Соларића (Babić, 2012:pp.106–107).

2. 7. Јотовања

а) Старословенски и српскословенски рефлекс */шт/* и */жд/* нису потврђени као резултати старог јотовања група **tj* и **dj*. У анализираним примјерима потврђен је само штокавски рефлекс */ћ/*: *за ноћъ* (1, 1), *ѡд велике немоч(и)* (2, 2), *ѡче* (16, 45), *хоче* (24, 79), *печъ* (16, 44);

б) ново јотовање: *тречъ* (1, 1), али се не врши у примјерима присвојног придјева на *-ији*: *ѡд голѡба дивѡга* (3, 6)¹⁰;

в) специјално јотовање потврђено је у примјеру: *докле проче* (27, 85).

2. 8. Сугласничке групе *шт/шћ*, *жд/жћ*

Рефлекси старијих скупина **st`* (*\*sk`*), **zd`* (*\*zg`*) у *Босанској љекаруши* своде се на */шт/* и */жд/*, што је још једна особина штокавске групе говора (Ресо, 1989:р.39), а рефлекси */шћ/* и */жћ/* нису потврђени: а) */шт/*: *зшцѡра* (16, 44), *британа* (6, 14), *ѡлштити* (27, 88), *нашце* (8, 20), *ошце* (13, 36), *ѡшц* (29, 93); б) */жд/*: *изаждѣ* (4, 10).

2. 9. Сугласничке групе */чр-/*, */вс-/* и */чт-/*

Ове сугласничке групе потврђене су у појединим примјерима у другим рукописима из XVIII вијека писаним народним језиком, иако и у њима налазимо народне облике */цр-/*, */вс-/* и */шт-/* (в. Јовић, 2017:рр.55–56). Међутим, у *Босанској љекаруши* потврђени су само народни облици ових сугласничких група.

Група */цр-/* умјесто српскословенске варијанте */чр-/* једна је од општих особина штокавских говора (Ivić, 1985:р.17; Ресо, 1989:рр.37–38). Као што је већ речено, потврде су пронађене само за народну варијанту: *с црвениемъ вином* (2, 4), *црнога пелина* (5, 11), *у црвеномъ винѡ* (11, 32), *ѡд ѡвце црне* (19, 58) и др. Идентична ситуација је и са сугласничком групом */вс-/*, која је забиљежена само у народном облику */св-/*: *све* (9, 23; 26, 84), *свимъ* (14, 38), *сваке мѡке* (30, 94), као и са групом */чт-/*, која је посвједочена само у облику */шт-/*: *шцѡ* (2, 2), *шцѡно* (3, 6), *защѡ* (14, 39).

¹⁰ Н. Рамић наводи да су у ливањско-дувањском говорном типу придјеву типа *дивљи* на *-ији*, те да у таквим примјерима не долази до јотовања, нпр. *дивија* (Ramić, 1999:р.329).

2. 10. Остале појаве у вези са сугласницима

Међу општештоковским промјенама у сугласничким групама примјијене су:

а) асимилација по звучности: *здобримъ ѿцтомъ* (1, 1), *раствка(в)иш* (2, 2), *рас-
топи* (4, 8), *ископаи* (16, 45), *распасти* (12, 33), *иствци* (18, 51), *згрие* (26, 84),
као и њено изостајање: *ѿдчинице се* (13, 37), *ѿбчинен* (25, 83), *вребца* (24, 77);

б) асимилација по мјесту творбе: *кѡвѡишакъ* (10, 28);

в) асимилација по звучности: *ѡтогаиъ* (2, 3), *ѡ тога* (3, 6), *ѡтога* (11, 30),
ѡ тогаи (22, 72), *ѡтогаї* (23, 76), *ѡ тога* (30, 94);

г) дисимилација: *не сѡмлаиъ* (12, 33), *црленого листа* (19, 58);

д) губљење сугласника:

- губљење сугласника /х/ (примјере в. у 2. 5),
- губљење сугласника /в/: *ѿд еверице* (28, 90),
- губљење сугласника /г/: *ди* (4, 8),
- губљење сугласника /д/ у приједлогу /од/: *ѡ змие* (2, 2), *ѡтогаиъ* (2, 3),
ѡбожѡра (14, 39), *ѡ запора* (17, 49), *ѡ голѡба* (23, 73), *ѡ поганице* (25,
82), *ѡ зелие* (29, 92), *ѡ сваца ѡ сваке мѡке* (30, 94), *ѡ тога* (3, 6), *ѡтога*
(11, 30), *ѡ тогаи* (22, 72);
- сонант /ј/ губи се у другом лицу јединице императива у одређеним
примјерима: *привиѡ* (1, 1) и *ѡми* (13, 36);

ђ) метатеза сугласника: према старијем *кѡто* у анализираном тексту јавља се,
осим облика *ко* (3, 5; 8, 20; 15, 42 и др.), и облик *тко* (11, 32; 17, 46; 23, 76);

е) језички ротацизам /ж/ у /р/:

- *морешъ* (4, 8; 6, 13; 6, 14), *море* (7, 15), *мореш* (11, 29; 12, 33) и сл., иако
су потврђени и примјери са /ж/, који су у мањини: *не може* (3, 5; 7, 15;
25, 80) и *може* (9, 23); *тер* (3, 7), *теръ* (4, 10; 5, 12), *тере* (6, 13; 7, 15;
10, 26) и *ер* (17, 47);

ж) африкатизација: *ѡ цакло* (24, 79), *ѿд цабла* (13, 37);

з) алтернација /к/ у /ц/ испред /и/ у примјеру: *тере вари ѡ винѡ тере завиѡи*
млацимъ (12, 33)¹¹.

¹¹ Резултати палатализације велара уклоњени су у овој категорији у народном језику (Belić, 2006: p.107). Сличне примјере у којима се чува ова гласовна промјена налазимо и у сарајевским писмима из XVII и XVIII вијека (Jović, 2018: p.204).

3. Закључак

Фонетске одлике *Босанске љекаруше* припадају прије свега српском народном језику, чији је удио веома висок због ниже жанровске припадности текста. Осим тога, поједине фонетске одлике припадају рускословенском језику.

Општије српске народне фонетске црте анализиране љекаруше јесу рефлекс /y/ приједлога *вѣ- и префикса *вѣз-: *в винѣ* (2, 3), *вхвати* (27, 87), *взми* (1, 1); вокално /р/ са српским фонетизмом: *наипрво* (1, 1), *црвениемъ* (2, 2), *зрно* (2, 2); употреба покретних вокала /е/ и /у/: *тере* (6, 13); прелаз финалног /л/ у /о/: *диѡ* (7, 15), *оздравиѡ* (2, 2); губљење сугласника /х/: *ѡраѡва* (5, 11), *праѡм* (16, 44); сугласник /ћ/ као резултат старог јотовања дентала /т/: *за нѡчѣ* (1, 1), *ѡче* (16, 45); вршење новог и специјалног јотовања: *тречѣ* (1, 1), *докле проче* (27, 85); промјене у сугласничким групама (асимилација, дисимилација, африкатизација, губљење сугласника).

Рефлекс дугог јата углавном је ијекавски, а потврђен је и икавски те (можда) екавски у примјеру: *в стенам* (3, 6). Кратко јат најчешће има јекавску замјену, у неколико примјера икавску и екавску у групи /ре/ и у префиксу /не-/ у неодређеним замјеничким ријечима. Рускословенске фонетске особине тичу се мањег броја примјера са рускословенском вокализацијом полугласника *твердѣ* (28, 90) и рефлексом вокалног /р/ *терпети* (12, 33).

Неке од специфичних особина ове љекаруше јесу чување резултата палатализације велара у примјеру гдје је ова промјена уклоњена у народном језику *тере вари в винѣ тере завиѡи мѡцимъ* (12, 33); према старијем *кѣто* јавља се облик *тко* (11, 32); одступање од новог јотовања у примјеру присвојног пријјева на -ији: *ѡд голѡба дивега* (3, 6); прелазак *ѣ у /у/ на почетку ријечи: *внена семена* (18, 54); одступање од сажимања вокала у одричном облику глагола *имати* у трећем лицу јединине: *неѡма* (14, 39); елизија вокала /о/ у писању замјеница *који* и *што* те замјеничких прилога *гдје* и *како* са замјеницом *ѡно*: *ѡино* (5, 12), *ѡѡно* (3, 6), *гдено* (30, 94), *ѡконо* (4, 8).

Досадашња анализа пружила је основу за сагледавање језичких особина рукописа *Босанске љекаруше*, али она остаје први корак у ширем истраживању. Сљедећи корак јесте анализира морфолошких одлика текста како би се стекао бољи увид у језичке карактеристике и уливе одлика других језика (српкословенског, руског и сл.). За доношење поузданијих и свеобухватнијих закључака неопходно је упоредити овај рукопис са другим рукописима из истог периода. Најприје би ваљало размотрити дјела истог жанра јер ће она омогућити уочавање заједничких црта и могућих одступања. Потом би требало

да се истраживање прошири и на друге текстове писане српским народним језиком са територије историјске Херцеговине и Босне. Такав поступак омогућио би шире сагледавање не само језика рукописа, већ и развоја језичких токова у којима је настао.

На крају напомињемо и следеће. Структура ексцерпираних грађе није нам дала поуздане изоглосе на основу којих бисмо прецизније или конкретно одредили говорни тип који налазимо у датој љекаруши. Та чињеница даје нам за право и да опрезно разматрамо Романову претпоставку о аутору љекаруше и његовом језику (в. т. 1. 2). Наиме, литература коју доносе описи наших говора са простора Босне и Херцеговине указује на факат да интерференција између различитих говорних типова може показивати управо супротно од оног што закључује Романо, те је на овом мјесту најреалније остати на констатацији презентованих чињеница, а прецизније закључке тражити након евентуалне компарације са неким корпусом сродне грађе богатијим од оног који је био предмет наше анализе.

Извори

1. *Босанска љекаруша (Помоча од сваке болести кои има)*, друга половина 18. века. Архив САНУ, Етнографска збирка 236-1-6, 30 стр.
2. *Босанска љекаруша (Помоча од сваке болести кои има)*, рашчитала Анастасија Марић

Литература

1. Белић, А. (2006 [1956]) *Историја српског језика. Фонетика. Речи са деклинацијом. Речи с конјугацијом. Изабрана дела Александра Белића* (пр. А. Младеновић), четврти том, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства.
2. Бјелаковић, И. (2018) Медицинска терминологија у трима лекарушама из Босне (XVIII и XIX век). *Српско писано насљеђе и историја средњовјековне Босне и Хума*, 175–195.
3. Бјелаковић, И. (2021) Језик Тефтера хаџи Гавра (1684–1751). *Српско писано насљеђе и историја средњовјековне Босне, Хума и Травуније*, 379–399.
4. Бојанин, С. (2012) Лечење биљем у средњовековној Србији. Основни преглед. *Годишњак за друштвену историју*. Год. 19, св. 1, 7–34.
5. Ивић, П. (1985) *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и штокавско наречје. Друго издање*. Нови Сад, Матица српска.
6. Јовић, Н. (2017) *О језику путописа Поклоњеније гробу Господњу (1734) Андреја Петковића*. Ниш: Центар за црквене студије.

7. Јовић, Н. (2018) Српскословенске одлике језика сарајевских писама из XVII и XVIII века. *Српско писано наслеђе и историја средњовековне Босне и Хума*, 195–215.
8. Катић, Р. (1958) *Медицина код Срба у средњем веку. Посебна издања*. СССХ, књига 12. Београд, САНУ, Одељење медицинских наука.
9. Катић, Р. (1990) *Медицински списи ходошког зборника. Избор*. Београд, Народна библиотека Србије.
10. Милановић, А. (2010) *Кратка историја српског књижевног језика*. Београд, Завод за уџбенике.
11. Младеновић, А. (1964) *О народном језику Јована Рајића*. Нови Сад, Матица српска.
12. Павловић, С. (2018) Фонолошке одлике српских повеља средњовековне властеле Павловића. *Српско писано наслеђе и историја средњовековне Босне и Хума*, 25–49.
13. Пешикан, М., Јован Ј., Мато П. (1994) Правопис српског језика. I. Правила и њихови основи. II. Речник уз правопис. Нови Сад, Матица српска.
14. Рамић, Н. (1999) Ливањско-дувањски говорни тип. *Српски дијалектолошки зборник*. XLVI, 263–426.
15. Цейтлин, Р. М., Радослав В., Эмилия Б. (1994) *Старославянский словарь (по рукописям X-XI веков)*. Москва, Русский язык.
16. Ресо, А. (1989) *Pregled srpskohrvatskih dijalekata. Četvrto izdanje*. Beograd, Naučna knjiga.
17. Romano, J. (1973) *Jugoslovenska bibliografija lekara i narodnih medicinskih rukopisa*. Beograd, Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije.
18. Siraisi, N. G. (1990) *Medieval and early Renaissance medicine: an introduction to knowledge and practice*. Chicago–London, The University of Chicago Press.

Georgina B. Šipovac
University of Banja Luka
Faculty of Philology
Department of Serbian Studies

**PHONETIC AND PHONOLOGICAL FEATURES OF
BOSANSKA LJEKARUŠA (POMOČA OD SVAKE BOLESTI KOI
IMA) FROM THE 18TH CENTURY**

Summary

This paper presents the phonetic and phonological features of *Bosanska Ljekaruša (Pomoča od svake bolesti koji ima)* from 18th century. Ljekaruša is a term that refers to folk remedy books which usually contain plant-based medical recipes and verbal healing practices such as prayers, incantations and

amulets. This manuscript is preserved in the Serbian Academy of Sciences and Arts in Belgrade. *Bosanska Ljekaruša* was found in Bosnia, from which it derives its geographically motivated name. The manuscript consists of 30 pages and it includes recipes for the treatment of 47 human ailments and one ailment affecting domestic animals. Research demonstrates that the phonetic features of the Bosnian *ljekaruša* primarily correspond to the Serbian vernacular, and that, in addition, certain phonetic features are characteristics of the Russian Church Slavonic language. This is best illustrated by the fact that the preposition *въ- and the prefixes *въ- и *въз- have the reflex /u/; vocalic /r/ exhibits Serbian phonetic features; final /l/ shifts to /o/; the consonant /h/ is lost in some instances; the results of Old iotation show the dental /t/ as /č/. The reflex of the long *yat* is predominantly ijekavian, although ikavian and (possibly) ekavian reflexes are also attested. The short *yat* most frequently shows a jekavian reflex, except in the group /re/ and in the prefix /ne-/ in indefinite pronominal forms. Russian Church Slavonic features are less frequent and primarily concern the Russian Church Slavonic vocalization of semi-vowels and the reflex of vocalic /r/. In conclusion, the structure of the excerpted material does not provide reliable isoglosses on the basis of which the speech type present here could be precisely determined.

► **Key words:** *Bosanska Ljekaruša*, phonetic and phonological features, vernacular language, reflexes of *yat*, Russian Church Slavonic phonetic features.

Sources

1. Bosanska Ljekaruša (Pomoča od svake bolesti koi ima), druga polovina 18. veka. Arhiv SANU, Etnografska zbirka 236-1-6, 30 str.
2. Bosanska Ljekaruša (Pomoča od svake bolesti koi ima), raščitala Anastasija Marić

References

1. Belić, A. (2006 [1956]) *Istorija srpskog jezika. Fonetika. Reči sa deklinacijom. Reči s konjugacijom. Izabrana dela Aleksandra Belića* (pr. A. Mladenović), četvrti tom, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
2. Bjelaković, I. (2018) Medicinska terminologija u trima lekarušama iz Bosne (XVIII i XIX vek). *Srpsko pisano nasljeđe i istorija srednjovjekovne Bosne i Huma*, 175–195.
3. Bjelaković, I. (2021) Jezik Teftera hadži Gavra (1684–1751). *Srpsko pisano nasljeđe i istorija srednjovjekovne Bosne, Huma i Travunije*, 379–399.
4. Bojanin, S. (2012) Lečenje biljem u srednjovekovnoj Srbiji. Osnovni pregled. *Godišnjak za društvenu istoriju*. God. 19, sv. 1, 7–34.
5. Ceytlin, R. M., Radoslav V., Emiliya B. (1994) *Staroslavjanskyy slovar (po rukopisyam X–XI vekov)*. Moskva, Russkiy yazyk.

6. Ivić, P. (1985) *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narječje. Drugo izdanje*. Novi Sad, Matica srpska.
7. Jović, N. (2017) *O jeziku putopisa Poklonjenije grobu Gospodnju (1734) Andreja Petkovića*. Niš: Centar za crkvene studije.
8. Jović, N. (2018) Srpskoslovenske odlike jezika sarajevskih pisama iz XVII i XVIII veka. *Srpsko pisano nasljeđe i istorija srednjovekovne Bosne i Huma*, 195–215.
9. Katić, R. (1958) *Medicina kod Srba u srednjem veku. Posebna izdanja*. SSSH, knjiga 12. Beograd, SANU, Odeljenje medicinskih nauka.
10. Katić, R. (1990) *Medicinski spisi hodoškog zbornika. Izbor*. Beograd, Narodna biblioteka Srbije.
11. Milanović, A. (2010) *Kratka istorija srpskog književnog jezika*. Beograd, Zavod za udžbenike.
12. Mladenović, A. (1964) *O narodnom jeziku Jovana Rajića*. Novi Sad, Matica srpska.
13. Pavlović, S. (2018) Fonološke odlike srpskih povelja srednjovekovne vlastela Pavlovića. *Srpsko pisano nasljeđe i istorija srednjovekovne Bosne i Huma*, 25–49.
14. Peco, A. (1989) *Pregled srpskohrvatskih dijalekata. Četvrto izdanje*. Beograd, Naučna knjiga.
15. Pešikan, M., Jovan J., Mato P. (1994) *Pravopis srpskoga jezika. I. Pravila i njihovi osnovi. II. Rečnik uz pravopis*. Novi Sad, Matica srpska.
16. Ramić, N. (1999) Livanjsko-duvanjski govorni tip. *Srpski dijalektološki zbornik*. XLVI, 263–426.
17. Romano, J. (1973) *Jugoslovenska bibliografija lekaruša i narodnih medicinskih rukopisa*. Beograd, Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije.
18. Siraisi, N. G. (1990) *Medieval and early Renaissance medicine: an introduction to knowledge and practice*. Chicago–London, The University of Chicago Press.

Преузето: 30. 9. 2025.
Корекције: 21. 11. 2025.
Прихваћено: 1. 12. 2025.